

שפרה מישלוב

חכמות כלליות במשנתם של הגר"א והרב קוק

המאמר משווה בין עמדתו של הרב קוק בסוגיית לימודי חכמות כלליות, לבין עמדתו של הגר"א בסוגיה זו. בשל כך שהרב קוק למד בישיבת וולוז'ין, מייסודו של ר' חיים מוולוז'ין, תלמיד הגר"א, אפשר להניח כי שם נחצבו חלק מרעיונותיו. המאמר מעלה כי הן הרב קוק והן הגר"א תמכו באופן עקרוני בלימוד חכמות כלליות בהיותן כלי להשלמת לימוד התורה ועבודת ה' של האדם, וניתן למצוא סימוכין גם לטענה כי הם ראו את לימוד החכמות לא כבעל ערך אינסטרומנטלי בלבד, אלא כנושא ערך עצמי מהותי לפיתוח האדם. המאמר נוגע בנקודות דמיון נוספות בין הרב קוק לגר"א בנושא זה כמו ההבחנה שהם עושים בין לימודי חכמות הטבע ללימוד הפילוסופיה, היחס שלהם לשימוש בכלים מדעיים בלימוד התורה, ההנחה שלהם כי על כל אדם ללמוד תחומים המתאימים לו בהתאם לנטייתו האישית וכן התייחסותם לחשיבות שיש בלימוד החכמות הכלליות דווקא בדור של אתחלתא דגאולה. המאמר נוגע גם בנקודות שוני בין שני האישים, כמו התייחסותו של הרב קוק למטרתן של החכמות הכלליות כמקנות לאדם מקצוע ופרנסה, וכן עמדתו כי לימוד החכמות הכלליות נחוץ לצורך השפעה על רוח הדור, התייחסויות שלא ניתן למצוא להן מקבילות בדברי הגר"א. בדבריהם של שני האישים אפשר למצוא גם הסתייגויות שונות מלימודי החכמות הכלליות, אם כי נראה שגישתם הכללית תומכת בלימודים אלו.

על גבי דפי גליונות בד"ר השונים התקיים דיון באשר לעמדתו של הגר"א ביחס ללימודי חכמות כלליות.¹ בהמשך לדיון זה ברצוני להציג השוואה מעניינת בין המטרות שהציב הרב קוק ללימודי

* מאמר זה לקוח מעבודת מחקר שנכתבה במסגרת לימודי תואר שני ב"טורו קולג' – ישראל" בהנחיית הרב פרופ' נריה גוטל. ראה ש' מישלוב, יחסו של הרב קוק לחכמות כלליות – בין חזון למימוש, עבודת M.A., טורו קולג', השלוחה בישראל, ירושלים תשס"ו, להלן: "עבודתי".

1 ר' שוח"ט, "הגר"א מוילנה ולימוד החכמות הכלליות", בד"ר, 2 (תשנ"ו), עמ' 89-106 (להלן: שוח"ט, הגר"א); א"מ שרייבער, "השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית", בד"ר, 9, 10 (תשנ"ט-תש"ס), עמ' 5-28, 5-16 (להלן: שרייבער, הגר"א); ר' שוח"ט, "על דרך המחקר בכתבי הגר"א", בד"ר, 11 (תש"ס), עמ' 115-120; א"מ שרייבער, "תגובה לסקירה של רפאל שוח"ט", בד"ר, 11 (תש"ס), עמ' 121-126 (להלן: שרייבער, תגובה); י' לוי, "הערה למאמרו של א"מ שרייבער", בד"ר, 11 (תש"ס), עמ' 127-128; י"א שפירא, "אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של הגר"א", בד"ר, 13 (תשס"ג), עמ' 5-53 (להלן: שפירא, אסכולות); ר' שוח"ט, "תגובה למאמרו של י"א שפירא", בד"ר, 15 (תשס"ד), עמ' 123-126 (להלן: שוח"ט, תגובה); י"א

החכמות הכלליות, לבין מטרותיו של הגר"א בעיסוק בלימודים אלו. השוואה זו מעניינת בין השאר בשל כך שהיא שופכת אור על המקור ממנו נחצבו רעיונותיו של הרב קוק ועל הבסיס שעליו הם נתמכים. הרב קוק למד בישיבת וולוז'ין, מייסודו של ר' חיים מוולוז'ין תלמיד הגר"א, ומשום כך אפשר להניח כי תפיסתו בתחום זה, כמו בתחומים אחרים, הושפעה במידה לא מבוטלת מעמדותיו של הגר"א.²

לימוד חכמות כלליות כהשלמה ללימוד התורה

אחת המטרות שהציב הרב קוק לעיסוק בחכמות כלליות היא לימוד לצורך השלמת לימוד התורה בעבודת ה' של האדם. הוא עצמו מציין כי הוא מתבסס על דברי הגר"א בעניין זה:³

כל מה שיחסר לאדם מחכמות העולם, נגד זה יחסר לו עשרת מונים מן התורה, אמר רבנו הגר"א ז"ל לנאמני ביתו. על כן עם הגברת עז התורה, הרחבת החכמה העולמית לפי האפשרי מוכרחת היא. אם אי אפשר לו לכל בן תורה להיות חכם רשמי בכל מקצועות המדעים,⁴ אבל אפשר לו להיות איש יודע את המצב הכללי של החכמות בעולם ואת פעולתן על החיים...

הרב קוק מסתמך ככל הנראה על צייטוט של הגר"א על ידי רבי ברוך משקלוב שאמר "כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה".⁵ מדבריו של הגר"א כפי שהם מוסברים באופן פשוט באמצעות מקורות נוספים עולה כי הוא לא העניק לכאורה ערך עצמי ללימוד החכמות הכלליות, אלא התייחס אליהן בחיוב רק בהיותן מכשיר המסייע להבנת דברי התורה וחז"ל בבחינת "רקחות וטבחות".⁶ לעומתו, נראה כי הרב קוק אף הרחיק לכת מעבר לכך, כאשר העניק ערך עצמי לתפקידן של החכמות הכלליות ולא אינסטרומנטלי בלבד, בטענתו כי אדם יכול להגיע לידיעת ה' רק אם לימודיו יכללו גם את חכמת העולם והתרבות:

שפירא, "יחס הגר"א למדעים מאשנב המחצית השנייה של המאה הי"ט", בר"ר, 15 (תשס"ד), עמ' 127-132 (להלן: שפירא, יחס הגר"א).

- 2 ראה א' רוזנק, "חינוך ומטא הלכה במשנת הרב קוק", דעת, 46 (תשס"א), עמ' 106.
- 3 ראייה קוק, אור היקר ועקבי הצאן, הרב צ"י קוק (עורך), ירושלים תשמ"ה, עמ' קכט.
- 4 ראייה קוק, אגרות הראיה, א, הרב צ"י קוק (עורך), ירושלים תשמ"ה (להלן: אג"ר), אגרת קעו, עמ' רכה ולזאב גלוסקין) — כסלו תרס"ט, בתגובה לטענתו של גלוסקין כאילו בתי הדין אינם בקיאים בהוויית העולם עתה לו הרב: "הקובלנא של שטחיות ידיעה בהוויית העולם איננה מיוחדת על בתי-דינים שלנו. כל מלומד של מקצוע רוחני לא יוכל לקפל את כל הידיעות המעשיות. אבל לעולם אין רב ודיין יפה חשוד, שכשתחסר לו ידיעה בהוויית העולם, לצורך איזה משפט, שלא יפנה לעצת מומחים בדבר".
- 5 על עדותו של ר' ברוך משקלוב ומהימנותה ראה: שפירא, אסכולות, עמ' 6-19.
- 6 ע' אטקס, יחיד ברודו — הגאון מוילנה — דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 44, 61, 64 (להלן: אטקס, יחיד ברודו); שרייבער, הגר"א, א, עמ' 16.

דעת ד' מוכרחת היא להתמלא בהגיון גדול של תורה ושל חכמה, כל חכמת העולם וחכמת החיים, כל יושר טבעי של מוסר ושל תרבות, וכל הכנה של אומץ הגוף וגבורת הנפש. אז היא יוצאת על הפועל כפי אותה המדה שהנפש החושקת לאור דעת ד' היא עלולה לה.⁷

אמנם במקורות שונים סייג הרב קוק את נחיצותן של החכמות הכלליות, ביחס לערכו המוחלט והכולל של לימוד התורה,⁸ אולם אין בכך כדי לעמעם את תפיסתו העקרונית המצדדת בלימוד החכמות הכלליות, אם כלימוד נוסף ללימוד התורה, כאשר עדיין אי אפשר ללמוד את הכל מהתורה עצמה, ואם כלימוד הנובע מהתורה, בשלב מפותח יותר של האדם והעולם:⁹

בזמן האמצעי, כשלא בא עדיין האדם והעולם לאותה המדרגה¹⁰ של שאיבת הכל ממקורה של תורה, אבל כבר בא לידי הצמאון הכללי, עד שאי אפשר לו להיות נסגר במקצוע מיוחד, צריך הוא להעזר על ידי מקצועות המדעים, בעומק האמונה שמדי יום ביומו יוסיף אורה בנועם הכללי של תורה, ויתקרב יותר לאותה המדרגה¹¹ של שאיבת כל הטוב, כל הכרה, כל חכמה, כל השקפה, וכל עושר רוחני, כל ברכה וכל שפעת חיים, משדיה של תורה.

עם זאת, דיוק נוסף בדבריו של הגר"א שאמר "כל החכמות נצרכים לתורתנו הק' וכלולים בה" מעלה כי הוא התייחס לכך ש"החכמות" כלולות בתורה – דהיינו, ייתכן שאף הוא סבר כי החכמות נובעות ממקור הקדושה ויש להן ערך עצמי, ואין הן משמשות רק מכשיר להבנת התורה.¹² מכאן שהרב קוק הלך בדרכו של הגר"א, לא בהכרת חשיבותן של החכמות הכלליות כמסייעות להבין טוב יותר את דברי התורה ותו לא, אלא גם כהענקת ערך עצמי ללימודן.

חלוקה בין חכמות הטבע לחכמות הפילוסופיה

ברומה לגר"א, חילק גם הרב קוק בין חכמות הטבע לבין חכמות הפילוסופיה. הרב קוק תמך עקרונית בלימוד חכמות הטבע לציבור הרחב, בעוד שאת לימוד חכמות הפילוסופיה הותיר הרב קוק ליחיד סגולה בלבד, המסוגלים לדלות מהן את הטוב שבהן לצורך העמקתם בלימוד התורה.¹³ הגר"א אף הוא העניק חשיבות ללימוד חכמות הטבע, אולם עמדתו ביחס ללימוד פילוסופיה

7 ראי"ה קוק, שמונה קבצים, ירושלים תשס"ד (להלן: ש"ק), קובץ א, פסקה פא, חלק א, עמ' כב. השווה ש"ק, קובץ א, פסקה קיב, חלק א, עמ' לג; ש"ק, קובץ א, פסקה תתסו, חלק א, עמ' רלט; ש"ק, קובץ ג, שנט, חלק א, עמ' תסב-תסג.

8 ש"ק קובץ ה, פסקה קעד, חלק ב, עמ' קלב-קלג. וראה בהרחבה בעבודתי, עמ' 36-58.

9 ראי"ה קוק, אורות הקודש, הרב ד' כהן (עורך), ירושלים תשמ"ה, א, עמ' נא.

10 בש"ק, קובץ ה, פסקה לא, חלק ב, עמ' סה – "המדריגה".

11 כנ"ל.

12 שפירא, אסכולות, עמ' 31-33.

13 ראה עבודתי, עמ' 31-36.

הייתה ככל הנראה כי אין תכלית בלימוד זה כיוון שהפילוסופיה מיוסדת על "אפיקורסות אורילית".¹⁴

שימוש בכלים מדעיים בלימוד התורה

הרב קוק הביע דעה התומכת בלימוד מקורות הקודש באמצעים ביקורתיים מדעיים, כאשר הוא משולב באמונה תמימה בקדושתם של המקורות.

הרגל וחוש אסתתי צריכים, לראות בכל ספר שבקדושה את הצד המדעי והספרותי שבו, ולאחד את התוכן הזה עם תוכן הקודש התמים, שאין בו שום פגם של התחכמות. ותמימים ינחלו טוב.¹⁵

מגמה דומה אנו מוצאים בגישתו של הגר"א, אשר נקט בגישה חדשנית ביחס לאחרונים' אחרים, העסיק עצמו הרבה בשאלת דיוקו של הנוסח הנדפס במשנה, בתוספתא ובתלמוד הבבלי והירושלמי, ונהג להגיה במקום בו סבר כי נכון לעשות כן. על כך הוא אף "זכה" לכינוי "אבי ביקורת התלמוד המודרנית".¹⁶ ברם, ישנה מחלוקת האם הגר"א, בניגוד לאנשי ביקורת התלמוד, הגיה מכוח הסברא ועל יסוד בקיאותו העצומה במכלול ספרות חז"ל וההלכה, או שמא אף הוא הגיה על סמך כתבי יד עתיקים.¹⁷

לימוד חכמות כלליות לצורך השפעה על רוח הדור

נימוק נוסף לצורך בלימוד החכמות הכלליות הנלמד מכתבי הרב קוק, הוא לימוד לצורך השפעה על הדור. הרב קוק ייחס חשיבות יתרה ללימוד החכמות הכלליות בשילוב נכון עם לימוד התורה בדורו הוא דווקא, וזאת כתגובה וכמענה לנהייתם של יושבי ארץ ישראל בפרט, ויהודים רבים ככלל, אחר תנועת ההשכלה, וכן כחלק מתפיסתו כי חזרת עם ישראל לארצו מחייבת שיבה לחיים מלאים על כל צדדיהם, ובהם העיסוק בחול הכולל גם לימוד חכמות כלליות. כך למשל עודד את בנו הרב צבי יהודה ללמוד כלשנות ושפות:¹⁸

14 שרייבער, הגר"א, א, עמ' 10, על פי קול התור, עמ' 120. לעומתו ר' שוח"ט טוען כי הגר"א לא שלל את הפילוסופיה כחומר לימודי אך גם לא ראה בה עניין רב. לדעתו שלילתו התייחסה רק לזרם בקרב הוגי ישראל אשר עסק בסוגיות רוחניות על סמך השכל בלבד – שוח"ט, הגר"א, עמ' 93-95. בעניין מהימנותו של ספר קול התור כמביא מסורות אמיתיות של הגר"א ראה: שרייבער, הגר"א, ב, עמ' 12-14. תגובה למאמרו של שרייבער והעלאת ספק לגבי מהימנותם של ספרים נוספים מבית מדרשו של הגר"א ראה שוח"ט, תגובה, עמ' 115-120; שרייבער, תגובה, עמ' 121-126.

15 ש"ק, קובץ ה, פסקה כא, חלק ב, עמ' סב.

16 אטקס, יחיד בדורו, עמ' 72.

17 ראה פירוט דעת החוקרים בעניין זה אצל י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – הגהות ומגיהים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 414-419.

18 אג"ר, א, אגרת לב, עמ' ל (מכתב לרב צבי יהודה) – שבט תרס"ו. ראה הרחבה בנוגע לעמדתו של הרב קוק ביחס ללימודים כלליים לצורך השפעה על הדור בעבודתי, עמ' 59-63.

אמנם מפני שהאדם ראוי שישתוקק להיטיב מטובו לזולתו, לעמו ולכלל האדם כפי היכולת, מצד ההשפעה וראי כל מה שיתוסף לו יד ושם בשפות וסגנונים שונים ירבה כח הסברתו והשפעתו...

הגר"א פעל, בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19, עוד טרם התפתחותה של תנועת ההשכלה, ולפני שנודעו לה השפעות מרחיקות לכת על מגמות החילון בעולם היהודי, ולפיכך, ברור כי הוא לא הגדיר את חשיבות הלימוד של החכמות הכלליות בתגובה לתנועה זו.¹⁹ אולם, אפשר למצוא גם בנושא זה דמיון מסוים בין תפיסתו של הרב קוק לתפיסתו של הגר"א. הגר"א סבר אף הוא כי יש צורך מיוחד בלימוד החכמות הכלליות דווקא בדורו לקראת שנת הת"ר, שנת אתחלתא דגאולה לתפיסתו. הגר"א גרס כי לקראת שנה זו יש צורך לקדש את שם ישראל בעיני הגויים, בין השאר באמצעות הוכחת בקיאות בחכמות הכלליות.²⁰ במקומות נוספים מיוחסת לגר"א תפיסה שעל פיה ככל שאנו מתקרבים לאתחלתא דגאולה, כך מתגלה יותר ויותר מקומן של החכמות הכלליות, ולכן יש לעסוק בהן כחלק מהמאמצים להחשת הגאולה.²¹ אולם, תפיסתו זו של הגר"א לא גרמה לו לפעול באופן אקטיבי להפצת חכמות כלליות ברבים, וכן לא השפיעה על תפיסתו החינוכית,²² בניגוד לרב קוק, אשר לפחות בתחילת דרכו ראה ערך בעידוד מגמות חינוכיות המשלבות לימודים כלליים בלימודי הקודש, ואף פעל לייסודן באופן מעשי.²³

לימוד חכמות בהתאם לנטייה האישית

הרב קוק התייחס לכך שישנם אנשים אשר נטייתם הפנימית מתאימה ללימוד חכמות כלליות ועליהם לזהות זאת ולתת לכך מקום בחייהם:²⁴

19 אטקס טוען כי ההיסטוריונים נטו בטעות להתייחס לעמדתו של הגר"א כיחס לחכמות הכלליות כפריצת דרך, והתייחסו אליו כ"מבשר השכלה", בעוד שהוא ביטא אך ורק עמדה מסורתית שכבר בוטאה לפני כן על ידי חכמים הן בספרד והן באשכנז בתקופת ימי הביניים. נראה כי למשכילים היה נוח להיתלות בדמותו הסמכותית של הגר"א ולייחס לה עמדות שלא היו לה, כדי להפיץ את משנתם ברבים – אטקס, יחיד בדורו, עמ' 66-68, 78.

20 שרייבער, הגר"א, א, עמ' 10, על פי קול התור, עמ' 116.

21 משום כך הוא עורר את תלמידו ר' ברוך משקלוב לתרגם ולהפיץ ספרים העוסקים בחכמות כלליות, על פי ערות ר' ברוך עצמו. ראה שפירא, אסכולות, עמ' 27-32. ברם, ראה רבריו של ר' שוח"ט החולק על כך וגורס כי הגר"א אינו משייך את לימוד החכמות לעידן המשיחי – שוח"ט, תגובה, עמ' 125, וראה מענהו של שפירא, יחס הגר"א, עמ' 130.

22 אף כי ישנם חוקרים הסוברים כי גם עמדתו בענייני חינוך קרובה לעמדותיה של תנועת ההשכלה. אטקס מוכיח כי הגר"א לא כלל בתכנית הלימודים שהציע לימודי חכמות כלליות, ועל אף שהוא עורר מגמה של ביקורתיות ורציונליות בלימוד, הרי שבכך הוא אף המשיך את דרכם של המהר"ל ודומיו שקדמו לו. אטקס, יחיד בדורו, עמ' 69-72.

23 הרחבה בעניין היקף פעילותו המעשית של הרב קוק, והשינויים שחלו בעמדתו ובפעילותו בנושא ראה בעבודתי, עמ' 70-76.

24 ראי"ה קוק, אורות התורה, הרב צ"י קוק (עורך), ירושלים תשמ"ה, פרק ט, סעיף ו, עמ' כז.

ישנם שיצאו לתרבות רעה, מפני שבדרך למודם והשלמתם הרוחנית בגרו בתכונתם האישית המיוחדת... יש מי שנטייתו חזקה לחכמות מיוחדות, שגם הוא צריך ללכת לפי נטיתו הפנימית, ויקבע עתים לתורה, וזה וזה יעלה בידו, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, וכבר נסתפקו התנאים בשלהי יומא²⁵ בזה, מה שיהיה עיקר וטפל, ובכלל הדבר תלוי לפי התכונה וטבע הנפש של כל אחד ואחד.

הגר"א אף הוא העניק חשיבות לנטייתם האישית של תלמידיו, והנחה אותם ואף סייע להם לבחור לעצמם לפחות אחת מהחכמות ולהתמקד בה, כל אחד "לפי כשרונו ונטייתו הטבעית והשכלית"²⁶.

לימוד חכמות כלליות לצורך רכישת פרנסה

מטרה נוספת שניצבה לנגד עיניו של הרב קוק היא לימוד מקצועות החול לצורך רכישת מקצוע ופרנסה. התייחסותו הרחבה של הרב קוק לכך נבעה כנראה מהעובדה שבתקופה המודרנית בה הוא פעל, גבר ביתר שאת הצורך בהכשרה כללית מקיפה כדי לרכוש מקצועות נאותים, והתברר כי אי אפשר להסתפק בהכשרה מינימלית בלבד. בהתאם לכך פעל הרב קוק להקמת מחלקה ללימודי מלאכה בתלמודי התורה, ואכן הצליח להקים מחלקה שכזו בת"ת "שערי תורה". הוא דיווח על כך בסיפוק במספר אגרות לרבנים ולקרובים. כך ציין הרב באגרת לרב יוסף רבי²⁷ כי הקמת המחלקה ללימודי מלאכה נועדה לגרום לכך שגם אנשי עבודה יהיו קשורים לתורה.

יש בו כעת ג"כ מחלקה ללימוד מלאכה. זהו דבר חדש, שהרחבתי עז להרשות להקנו, ובע"ה בהמשך הימים ישא את פרו, שיהיו לנו על ידו המון בעלי מלאכה ואנשי שוק, שלא יביטו על דרכי היהדות כ"גויים גמורים", כפי מה שהדבר עלול להיות מתהלך אם לא יקורב כלל החינוך המעשי של אנשי השוק למחיצה שבה ת"ח שרויים ומתהלכים עכ"פ.

בכתבי הגר"א ההתייחסות לפן זה של לימוד החכמות הכלליות אינה רווחת. ייתכן שהסיבה לכך היא מצויאות החיים של היהודים בתקופתו של הגר"א. בתקופה זו היו היהודים עדיין סגורים למדי בקהילותיהם, ואחזו במקצועות היהודיים המסורתיים, ולימודי חכמות החול טרם נצרכו להם כל כך לצורכי פרנסתם.

25 תוספות ישנים, יומא פה ע"א, דנים בעניין היחס הנכון בין לימוד התורה לאומנות.

26 שרייבער, הגר"א, א, עמ' 13, על פי קול התור, עמ' 123.

27 אג"ר, א, אגרת נט, עמ' סו (לרב יוסף רבי) – שבט תרס"ז. הרב יוסף רבי, גיסו של הרב קוק, בעלה של אחותו רוחמה. עלה ארצה בשנת תרע"ב (1912) והתמנה למנהל תלמוד התורה "שערי תורה" ביפו. פירסם מאמרים וחידושים תורניים (על פי הרב נ"מ גוטל, מכותבי ראי"ה, ירושלים תשס"ו, עמ' קלא). ראה הרחבה בעניין לימוד חכמות כלליות לצורך פרנסה בעבודתי, עמ' 64-66.

הסתייגות וסיכום

ברומה לרב קוק, גם בכתבי הגר"א אנו מוצאים לעתים הסתייגויות מלימוד החכמות הכלליות, וההגשת הבעייתיות העלולה לצמוח מהן כתוצאה מהזנחת לימוד התורה שהוא העיקר,²⁸ אם כי נראה כי הגישה הכללית העולה ממכלול כתביהם של שני הרבנים היא תמיכה בלימודים אלו בשל המטרות החשובות האמורות שהם מממשים.

28 שפירא, אסכולות, עמ' 29, הערה 79; ש"ק, קובץ ה, פסקה קער, חלק ב, עמ' קלב-קלג. הרחבה על כך ראה בעבודתי, עמ' 55-58.

